

O enigmi časa, zavesti in duhu

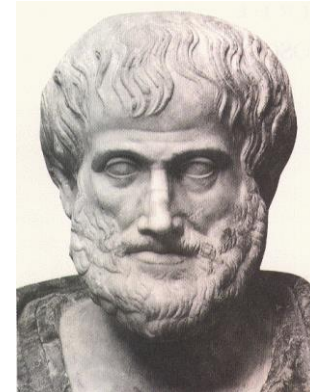

Marko Uršič, Filozofija narave, BF, 2015

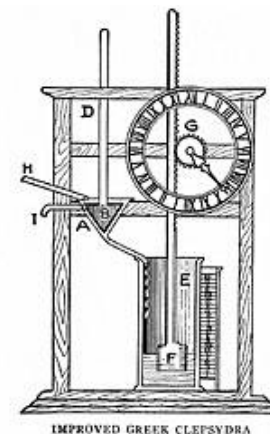
Aristotel v *Fiziki*: čas kot “merilo gibanja in mirovanja”

Aristotel, *Fizika* (IV. 10-14): čas je povezan z gibanjem <*kýnesis*> tj., s spreminjanjem, tako fizičnim kot psihičnim:

- “Kadar zaznamo *prej* in *pozneje*, pravimo, da je [potekel] čas. Kajti čas je prav to – število gibanja glede na *prej* in *pozneje*.”
- “Ker je čas merilo gibanja, bo tudi merilo mirovanja, saj je vsako mirovanje v času. [...] Vendar ne miruje vse negibljivo, marveč le tisto, ki mu je bilo gibanje odvzeto, čeprav se po naravi more gibati [...] toda:] večno bivajoče, kolikor je večno bivajoče, ni v času, saj ni zaobseženo od časa, pa tudi njegovo bivanje ni merjeno s časom: argument za to je, da od časa tudi ničesar ne utrpeva, saj ne biva v času.”
- “Zdaj je v enem pomenu isti, v drugem pa ni isti. Kolikor je zaporedje, je različen [...], toda njegova podlaga <*hypo-keimenon*> je identiteta. [...] Jasno je tudi: če ne bi bilo časa, ne bi bilo zdaja, in obratno.«
- “Ali bi čas bival, če ne bi bilo duše? [...] Če v naravi ne šteje nič drugega kakor duša oziroma um duše, potem ni mogoče, da bi čas bival, ko ne bi bilo duše.”

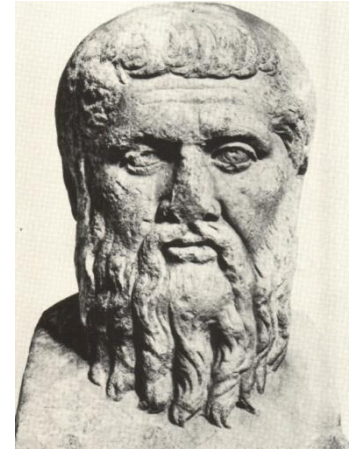
Aristotel
(384 – 322)

grška klepsidra;
Ktesibios,
ok. 270 pr. n. š.

Platon v *Timaju*: čas je gibljiva podoba veka/večnosti

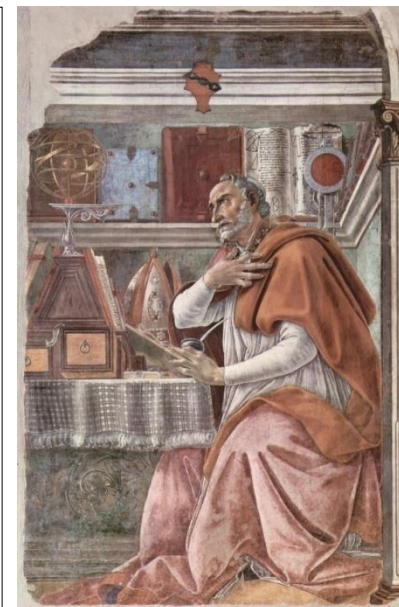
- “Ko je Oče [demiurg], ki je (svet) porodil, uvidel, da je vzgiban in živ in da je postal upodobitev <*agalma*> večnih bogov, se je razveselil/začudil in se ga je vesel namenil narediti še podobnejšega vzorcu <*parádeigma*>. Ker je ta večno živo bitje, je skušal (Oče) tudi to veselje – kolikor je bilo to mogoče – narediti takšno na enak način. Narava živega bitja je bila torej večna in tega ni bilo mogoče popolnoma priključiti porojeni (resničnosti). Zato se je (Oče) namenil ustvariti nekakšno gibljivo podobo veka <*aión* ali *ajón* (ali: večnosti)> in je urejujoč nebo obenem ustvarjal tudi vekovito <*aiónios*> podobo ostajajočega veka, ki teče eno po eno, v skladu s številom: to smo poimenovali čas <*chronos*>.” (*Timaj*, 37c–37e, prev. G. Kocijančič)

Platon
(427–347)

Avrelij Avguštin v *Izpovedih*: “Le v duši bivajo časi ...”

- “...govor ne pozna nobene besede, ki bi mu bila bolj domača in znana in bi jo bolj pogosto rabil kakor besedo čas! In res jo vseskozi razumemo, ko jo govorimo, in razumemo tudi, če jo slišimo koga drugega govoriti. [...] Kaj je torej čas? Če me nihče ne vpraša, vem; če pa ga hočem na vprašanje razložiti, ne vem. Vendar si upam z gotovostjo trditi, da ne bi bilo preteklega časa, če ne bi nič prehajalo, da ne bi bilo prihodnjega časa, če ne bi nič prihajalo, in ne sedanjega časa, če ne bi bilo nič pričujoče.” (XI. 14)
- “Kolikor je doslej jasno in očitno, je to, da niti prihodnost ne biva niti preteklost. Potemtakem pravzaprav ne moremo reči: trije časi so – pretekli, sedanji in prihodnji. Natančneje bi se reklo takole: trije časi so – sedanjost glede na preteklost, sedanjost glede na sedanjost in sedanjost glede na prihodnost. Zakaj le v duši bivajo časi kot te vrste trojstvo, druge jih ne vidim: sedanjost glede preteklosti je spomin, sedanjost glede sedanjosti je vpogled, sedanjost glede prihodnosti je pričakovanje.” (XI. 20)

Sv. Avrelij Avguštin
(354 – 430)
freska Sandra
Botticellija, 1480,
Ognissanti, Firenze

“Novi Jeruzalem”, biblično eshatološko Mesto ob koncu Časa

Tapiserija iz cikla “Angerska Apokalipsa” (14. st.), Angers, Francija

Evolucija k “Točki Omega”

Pierre Teilhard de Chardin, odlomek iz knjige *Pojav človeka* (1948):

- “Val, ki smo ga začutili v sebi, ni nastal šele s prihodom v našo notranjost. Prihaja od zelo daleč – sprožil se je takrat kot svetloba prvih zvezd. Prihaja do nas, potem ko je med potjo že vse ustvaril. Osvajalni in raziskovalni duh, ki je že od nekdaj gonilo Razvoja, je hkrati njegova pradavna duša.” (slov. prev, str. 182)
- “Življenje raste z masovnimi učinki, s tem da meče v igro množice, ki napredujejo na videz brez vsakega reda. Milijarde kali in milijoni odraslih osebkov se bijejo, odrivajo in požirajo med sabo v bitki za to, kdo bo zavzel več in boljšega prostora. Kakšno očitno razsipanje in kakšna ostrina! Za nas skrivnost in pohujšanje, hkrati pa, če hočemo biti pravični, tudi tista velika biološka učinkovitost *boja za Življenje!*” (*ibid.*, 79).

Pri Chardinu je v *preteklosti* Življenje, Narava, “biosfera” – Bog kot Duh pa je šele v *prihodnosti*: dopolnjena “noosfera” v “Točki Omega”.

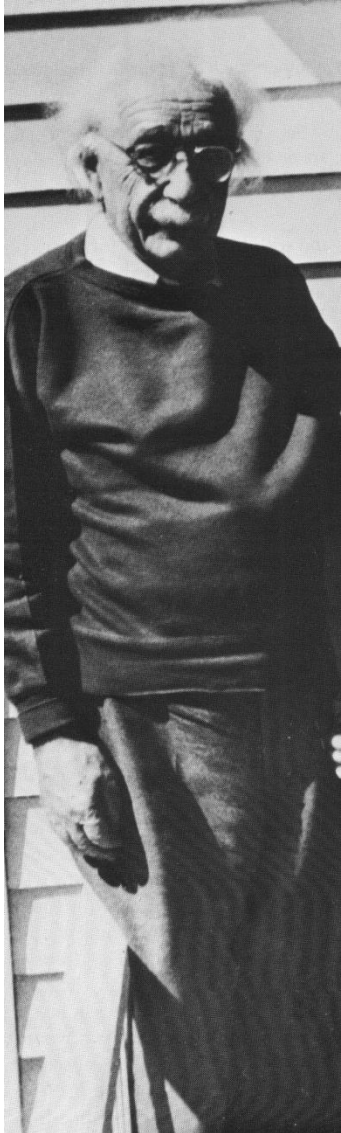

Hieronymus Bosch:
*Raj, vzpon
blaženih*, 1504

“Monolit” – singularnost in za človeštvo odločilni “filter” v filmu
Odiseja 2001 (Kubrick & Clarke, 1968)

Preteklost, sedanost, prihodnost ... so le neka iluzija?

Albert Einstein je v sožalnem pismu ob smrti svojega starega prijatelja Michela Bessa leta 1955, le slab mesec pred lastno smrtjo, zapisal znamenite, pogosto citirane besede:

- “On je zdaj le malo pred menoj v slovesu od tega čudnega sveta. To ne pomeni ničesar. Za nas, fizike po prepričanju, ima razločevanje med preteklostjo, sedanostjo in prihodnostjo le pomen iluzije, četudi trdovratne.”

Michael Lockwood, filozof znanosti, še posebej problematike časa, v knjigi *The Labyrinth of Time* (2005) pravi:

- “Resno jemati prostor-čas pomeni videti vse, kar je kadarkoli obstajalo ali se je kadarkoli zgodilo, ob kateremkoli času in na kateremkoli kraju, kot ravno tako resnično kakor to, kar je vsebovano tu in zdaj.”

Toda – ali človek sploh zmore *to* vzeti resno? “Poprostorjenje časa” v vsečasnem “vesoljnem bloku” prostora-časa poraja, med drugim, če *to* razumemo kot nesmrtnost, dva problema:

1. problem determinizma
2. problem izbora.

“Biti sedaj, pomeni biti od nekdanj in biti za vedno”

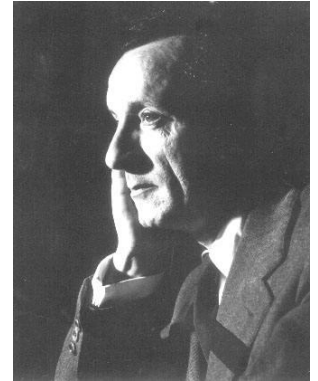
Maurice Merleau-Ponty, francoski filozof-fenomenolog, je v svoji glavni knjigi, *Fenomenologiji zaznave* (1945), zapisal:

- “Kar smo doživeli, za nas je in vselej ostaja, stavec se dotika svojega otroštva. Vsaka sedanost, ki nastane, se potopi v čas kot žig in teži k večnosti. Večnost ni neki drug red nad časom, temveč je atmosfera časa.” (prev. str. 422)
  - “Jaz nisem zase le v tem trenutku, sem tudi danes zjutraj in v prihajajoči noči, moja sedanost pa je tako ta trenutek kot tudi ta dan, to leto in moje življenje v celoti.” (str. 427)
- * * *
- Če parafraziram Schellingovo misel “Neskončno, upodobljeno kot končno, je lepota” – lahko rečem: kairos, “večni trenutek”, je kakor umetnina: prisotnost večnosti v času.

* * *

Marcel Proust, *Iskanje izgubljenega časa*, odlomek:

- “Res samo trenutek preteklosti? Mogoče pa dosti več; nekaj, kar je skupno preteklosti in sedanosti [...] malo časa v čisti obliki.” (iz VII. knjige: *Spet najdeni čas*, str. 186–87)

Maurice
Merleau-Ponty
(1908–1961)

Marcel Proust
(1871–1922)

Čas in zavest

Če je čas “število gibanja ...” (Aristotel) – kdo “šteje” čas?

Je možen čas brez zavesti? Je možna zavest brez časa?

Filozofi-fenomenologi (**Husserl, Heidegger, Merleau-Ponty, Sartre, Levinas** idr.) poudarjajo, da sta čas in zavest neločljiva.

Fiziki pa si radi predstavljajo, da je zavest zgolj “žarek”, ki v “vesoljnem bloku” prostora-časa osvetljuje (“prezentira”) sedanost, zgolj “subjektivni” trenutek zdaj – in je torej “neresnična” v odnosu do “objektivnega” sveta.

Ali bi se **Einstein** v svojem pojmovanju nesmrtnosti (neminljive “vsečasnosti”) v prostoru-času strinjal s predstavo zavesti kot “žarka”? Morda.

O “neresničnosti časa” (in z njim zavesti?) govorijo tudi nekatere novejšje filozofsko-analitične teorije “brezčasnega časa” (**McTaggart, Mellor** idr.).

A zavest je več kot le “subjektivni” žarek zdaja, čeprav je bežna in za človeka vselej delna – zavest je “pogoj možnosti” živega uma, duha.

Kaj pomeni “resno jemati zavest”?

Sodobna kognitivna znanost in “filozofija duha” poskušata razvozlati “uganko zavesti” v okviru raziskav odnosov med duševnimi in telesnimi procesi <*mind–body problem*>.

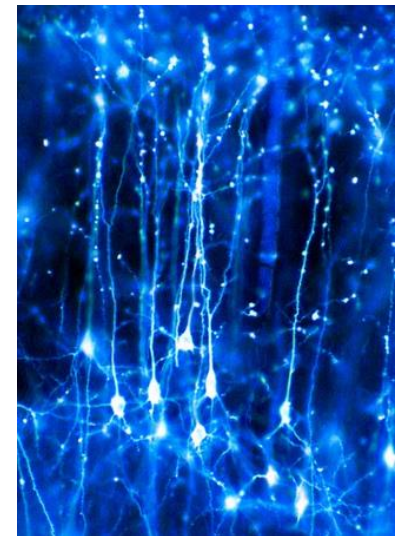
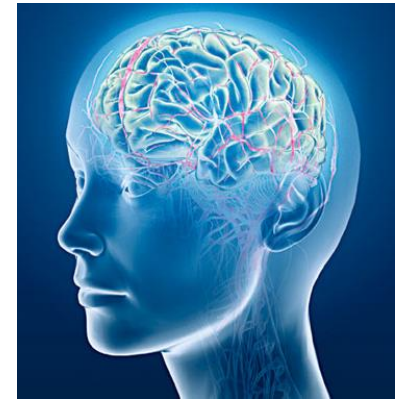
David J. Chalmers, avstralski analitični filozof, je v svoji odmevni knjigi *Zavestni duh* (*The Conscious Mind*, 1996) skoval frazo “resno jemati zavest”. Že v uvodu pravi:

- “Zavest je največja skrivnost. Morda je najbolj izrazita ovira pri našem iskanju znanstvenega razumevanja vesolja.”

Chalmers dvomi v “naturalistične” razlage zavesti (kot je npr.: **Daniel Dennett**, *Razložena zavest*, 1991) in zagovarja neko sodobno varianto dualizma. Materialisti ga zavračajo, češ da se s tezo o ontološki realnosti zavesti vrača na oder “kartezijskega teatra”. Chalmers pa jim odgovarja:

- “Nekateri pravijo, da je zavest ‘iluzija’, a jaz ne vem, kaj bi to sploh lahko pomenilo. Zdi se mi, da smo bolj gotovi o obstoju zavestne izkušnje kot o čemerkoli drugem na svetu.”

Toda glede *znanstvene* razlage zavesti Chalmers ni optimističen – ugotavlja, da je zavest edini “zares težki” problem kognitivne znanosti, saj niti ne vemo, kako bi se ga lotili ...

piramidni nevroni
v možganski skorji
(foto: dr. Jonathan
Clarke, 2003)

Ali je mogoče definirati zavest?

Zavest je za znanost tako težak problem, ker je “notranja”, “subjektivna”, zlasti če jo spremlja sámozavedanje; in kako naj sploh raz-ločimo zavest od sámozavedanja? Mar ni v vsaki zavestni izkušnji prisotno, vsaj implicitno, že tudi sámozavedanje te izkušnje, se pravi, da sem *jaz* tisti, ki se zavedam tega-in-tega (npr. da govorim)?

Kot misleči *cogito* pa lahko tudi *zavestno* usmerim svojo zavest “nazaj vase”, “se reflektiram” v sámozavedanju. – Po drugi strani pa je očitno, da imajo zavest tudi višje živali, vendar se najbrž ne morejo “reflektirati” tako kot človek.

Ameriški filozof **Thomas Nagel** je postavil vprašanje, kaj pomeni biti zavestno bitje in poskušal “od znotraj” opredeliti, kaj je zavest (v nasprotju s Turingovim testom kot “zunanjim” kriterijem “inteligentnega bitja” oziroma “mislečega stroja”).

Za Nagla je kriterij zavesti “vprašanje, ali obstaja nekaj takega kot *biti to bitje*”, namreč biti “od znotraj”; na primer, ali obstaja kaj takšnega kot *biti netopir* “od znotraj” – in če je odgovor na to vprašanje pritrdilen, se lahko nadalje vprašamo, kako je biti netopir <“*What it is like to be a bat?*”>.

Gotovo je *biti netopir* precej drugače kot *biti človek* ...

- “Izkustvo zavedanja je zelo razširjen fenomen. Na mnogih ravneh ga poznamo tudi v življenju živali [... kajti] v osnovi ima organizem zavedajoča se mentalna stanja, če in samo če obstaja nekaj takšnega kot *biti* ta organizem – nekaj takšnega za ta organizem.” (Nagel, v: Hofstadter & Dennett, *Okno duha*, str. 400).

Ob tem pa se zastavlja vprašanje: do kam “navzdol” v vesoljni “lestvi bitij” sega zavest?

Duh se vrača v fizikalne teorije, v kozmologijo ...

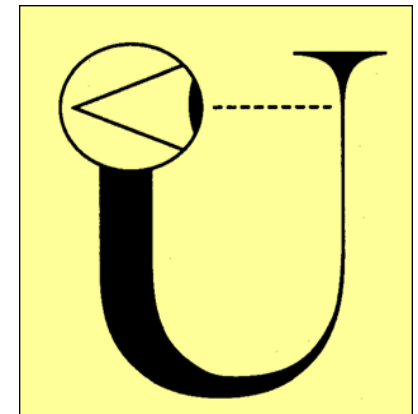
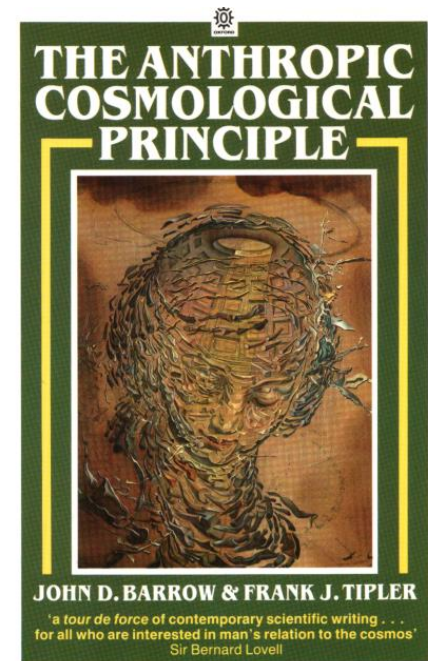
John Barrow & Frank Tipler sta v svoji znani in vplivni knjigi *Antropično kozmološko načelo* (1986), ugotavljala, tako kot Paul Davies, da je zavest odločilnega pomena pri razumevanju vesolja; v prologu sta zapisala, da se v sodobni fiziki oz. kozmologiji –

- “... z antropičnim načelom pojmuje obstoj Duha <Mind> kot eden izmed osnovnih postulatov [... in da] antropično kozmološko načelo ponuja način za povezavo Duha in opazovanja direktno s pojavi, ki jih tradicionalno zaobsega fizikalna znanost” (str. 19).

Ne glede na različne možne interpretacije je glavni pomen uveljavitve “antropičnega razmišljanja” v sodobni kozmologiji ravno to, da bistveno prispeva k “vrnitvi duha” (zavesti, subjekta, človeka ...) v fiziko oz. kozmologijo.

Sicer pa je “antropično razmišljanje” v kozmologiji analogno spoznanju v kvantni fiziki, da ima opazovalec (kakorkoli ga že pojmuje) bistveno vlogo ne samo pri razlagi, ampak tudi pri “konstituciji sveta” (kot bi rekel Kant).

S tem se odpirajo vrata novemu razumevanju odnosov med naravo in duhom ter sodelovanju med fiziko in “metafiziko”, filozofijo.

John A. Wheeler:
Opazovalec
Univerzuma

“Ti si To” (*Tat tvam asi*)